

Українська інтелектуальна докса: спроба діагнозу

Михайло Мінаков

Численні праці у сферах економіки, соціології, політичної історії та науки про підстави та рушії деструктивних (а, можливо, просто надкреативних) процесів, що їх зазнав Радянський Союз, підготовлені та видані на гроші Заходу, який так прагнув уникнути долі свого ворога, цікавлять українського читача дедалі менше. Ті, хто пережили розпад наддержави й стали свідками появи нових – не менш історичних – суспільно-політичних утворень, чим далі від 91-го року, тим байдужіше ставляться до потреби розуміння цього масиву проблем і питань. Нові процеси відвертають від неї суспільну думку. Фактично поза нашою увагою опинився шар «занімілої» проблеми, розв'язання якої, можливо, дасть змогу інакше подивитися на те місце, де ми опинилися і куди ми, власне, *vadimus*.

Забуття свого нещодавнього минулого – класичний випадок фрейдистського «витіснення». У соціологічному аналізі суспільних і культурних процесів цей психічний феномен виглядає як певний опір, що його чинить суспільна думка (себто та, яку формулюють науковці – представники суспільно-гуманітарних дисциплін, транслують журналісти і сприймає у дуже своєрідний спосіб загаль) критиці підстав власного існування, горизонтів власного мислення та принципу створення нових практик.

Згадка про «витіснення» чи про невідомий опір самоаналізові імпліцитно містить припущення, що той тип спільноти, що населяє Україну сьогодні, можна порівняти з особистістю. Однак цього я хотів би уникнути. По-перше, не бачу підстав говорити про аж таку єдність цього населення – занадто різного і за тим, звідки воно прийшло, і за тим, куди воно піде. По-друге, і «суспільство», і «спільнота», і «особистість» – конструкти, що виникли в головах університетських гуманітарників, а тому – категорії іншого рівня дійсності. Отож, аби зрозуміти ситуацію, варто аналізувати її або в категоріях, якими користується це населення, або в «університетських» категоріях – за умови застосування їх у межах сфери їхнього побутування. Мушу визнати, що через заангажованість у процеси другого варіанту більшість і читачів, і авторів «Критики» в принципі можуть порозумітися з українською ситуацією саме через інтелектуальний процес українського сьогодення.

Такого порозуміння можна досягти, насамперед, відповідаючи на запитання: а що дає аналіз спільноти інтелектуалів для розуміння української ситуації загалом?

Інтелектуал – досі незвичний, а тому надзвичайно симптоматичний термін. В Європі ХХ століття інтелектуалами називали спільноту, яка складалася з університетських мислителів, безпосередньо перейнятих культурними, суспільними та політичними процесами, а також літераторів і журналістів, здатних осягнути, розвинути і транслувати їхні ідеї. Ця спільнота

сформувалася навколо особливого «культурного» чи «символічного» виробництва та ринку, де відбувалися продукування, обмін і розповсюдження «практичних вір», доктрин з особливим статусом. Один із критиків та лідерів

Вальтер Піхлер. Письменник (1986)

інтелектуальної спільноти Франції П'єр Бурдьє так описав цей тип виробництва:

Виробники культури мають специфічну владу, владу чисто символічну – примусити бачити або вірити, пролити світло, зробити експліцитним, об'єктивним досвід <...> природного та соціального світу – і тим самим змусити його існувати.

Маючи продуктом переконання, культурні виробники потребували постійного ринку, через який розповсюджували б цей товар. Такий ринок створили засоби масової інформації. Однак, оскільки медії весь час перебували в русі, в постійному пошуку ефективніших способів поширення інформації, літератори поступово відійшли на задній план у номенклатурі культурного ринку. Їхнє місце заступили журналісти. Отож, говорячи про інтелектуалів, нам доводиться завжди мати на увазі певне внутрішнє роздвоєння цієї спільноти на виробників-університаріїв та розповсюджувачів-журналістів.

Звичайно ж, до інтелектуалів не належить будь-хто, залучений в університетську науку. До університетського та медійного інтелектуала висували вимогу, яку Жан-Поль Сартр назвав «заангажованістю», тобто особистою відданістю тій доксі, вірі, яку «просуваєш» на символічний ринок. Звичайно ж, така вимога справедлива, адже примушувати вірити у те, щодо чого сам маєш сумнів – цинічно. Однак у випадку Сартра дається зрозуміти те, що можна назвати «інтелігентськістю», бо це слово скаже нам більше, ніж західний

відповідник. Сартра можна порівняти з російським інтелігентом, заангажованим щодо місії інтелігенції. Тут перед нами певний тип чесноти, повне прийняття якої є первинним актом того, хто починає ідентифікувати себе з інтеліген-

цією. Зрозуміло, що це входження відбувається не одночасно, не швидко; воно вимагає від того, хто погодився стати інтелігентом, мислити, вірити й діяти як особистість, чия активність відбувається в межах та у напрямках, продиктованих місією, «великим наративом».

Говорячи про симптоматичність слівця «інтелектуал», я маю на увазі те, що термін «інтелігенція» сьогодні зник у хащах українського ландшафту, став частиною занімілого світу «під нами». Інтелігент у нашій ситуації – фігура замовчування, сфера оминання в лексичі та мисленні. Це, звісно, не означає, що серед нас немає інтелігентів, однак це свідчить, що зникла інтелігенція, умовою існування якої є постійні сумніви у підставах і постійне нагадування щодо власного існування. Інтелігенти живуть, а інтелігенція померла.

Можна закинути, що сумнів у власному існуванні – це питома властивість інтелігенції, що залишилася Радянському Союзові у спадок від Російської імперії. Спадок обтяжливий, він радше скидався на борг, аніж на важливе надбання. З цим боргом марно намагалися покінчити і жива й дотепер «громадськість у цивільному», і спокуса повірити в тисячолітнє царство щастя і спокою, але там чи там крізь ґрати та німотні мас-медії проростали паростки месіянської спільноти. Аж раптом вона зникла, і саме тоді, коли влада й думати забула про інтелігенцію.

Невже суспільно-політичні та економічні перетворення мали таку силу, що загартована в комуналках, таборах і катівнях інтелігентська спільнота роз-

танула, як інфантильна мрія? Здається, тиск іззовні ніколи особливо не впливав на волю до життя, а отже й на волю до жертвості інтелігенції. Однак ця спільнота не змогла пережити байдужість до своєрідності її вимог утілення «моральних вартостей» у глобальних відносинах, а також до своєї місії щодо народу імперії. Разом із вірою в «народ» інтелігенція пішла в небуття.

Інтелігенція чи «універсальні інтелектуали» сартрівсько-чеховського штибу зникли в минулому разом із відповідальністю за ті спільноти, вірування яких вони визначали. Франція та Росія більше не великі держави, порядок денний суспільств у цих країнах змінився, а заразом змінилася й кон'юнктура символічного виробництва та ринку. Щоправда, ці зміни відбуваються не обов'язково одночасно, однак неодмінно паралельно. Тому дослідження перетворень інтелектуальної спільноти показують шлях суспільства. Беруся твердити, що аналіз інтелектуального процесу є найпліднішим способом аналізу суспільного безсвідомого, зокрема й в Україні. Відмінність між полями дослідження лише в тім, що ми маємо більше шансів точно описати зміни в автентичних категоріях, аналізуючи саме інтелектуальний процес.

Отож, що сталося з інтелектуалами (а отже, й суспільством) після того, як країни змінили свій статус на «постколоніальний»?

У Радянському Союзі та Франції відбувся розпад колоніальної системи (направду, ці системи були не аж так схожі, як хочеться багатьом політикам), і на місці цих утворень постали інші держави. З моменту, коли відбувся розпад, притлумлені тенденції підхопили розвиток народів із колись схожою долею та майже однотайних у єдності своєї спільноти інтелектуалів – і понесли в різні боки. Кого – до ретрайбілізації, кого – до нового феодалізму, а кого – у бік демократичного лібералізму. Україну, здається, не оминув жоден із цих вітрів.

Де опинилися ми?

Коли вже довелося порівнювати з французьким досвідом, то продовжу цю паралель. На зміну «універсальному інтелектуалові» у Франції прийшов інший тип – «інтелектуала-фахівця», «специфічного інтелектуала». Якщо Сартр проговорював необхідність пристати до тої позиції, яку почасти породжує своєю діяльністю, зробити вибір, стати ангажованим – і в політичному сенсі також, то речники нового покоління інтелектуалів вимагали їх політизації зовсім з інших причин і на інших умовах. Їхній лідер Мішель Фуко проголошував:

Те, що для інтелектуала займатися політикою було традиційним, зумовлено двома речами: його становищем інтелектуала в буржуазному суспільстві, <...> в ідеології, що ним породжено або нав'язано (коли його експлуатують, заганяють у жебрацтво, роблять «проклятим», звинувачують у підіривній діяльності, в імморалізмі тощо) і його власним дискурсом у такий спосіб, за посередництва якого він відкривав істину, знаходив політичні відносини там, де їх не помічали. <...> Інтелектуал говорив істину тим, хто її ще не бачив, від імені тих, хто її не міг сказати, і звідси вся його сумлінність і все красномовство.

Однак після нещодавніх подій інтелектуали зрозуміли, що маси більше не потребують їх заради знання. Справа в тім, що маси самі прекрасно й чітко все розуміють <...> і набагато краще можуть це висловити. («Інтелектуали та влада»)

Непотрібність інтелектуалів вивільняє їх від «старих обов'язків», формуючи натомість нове завдання:

...Боротися проти всіх видів влади там, де він сам є і об'єктом, і знаряддям: у самому строї «знання», «істини», «свідомості» й «дискурсу»... Це буде боротьба проти влади, боротьба за те, щоб виявити і підірвати її там, де вона найнепомітніша та найпідступніша.

Зміну завдання пов'язано не тільки з розвитком свідомості й емансипацією «мас», і навіть не зі зміною соціальної прагматики (розпад колоніальної системи, «полівіння» суспільства), а з тим, що самі умови побутування інтелектуала змінилися. З розвитком наук інтелектуали втратили право говорити від імені «загалу», право на справедливість судження «взагалі», – це навіть ніщість, каже Дельоз. Критика інтелектуала в епоху специфікації університетської науки – це критика конкретна, спрямована безпосередньо на пов'язаність влади істин і форм гегемонії у тих регіонах, що їх досліджують університарії. Саме тому література втрачає впливовість, а університет набирає значущості у політичному процесі, стаючи головним місцем боротьби з тоталізаційними владами, де діють, за словами Фуко, не «поважні законодавці» (універсальні інтелектуали, інтелігенти), а «вчені знавці» (специфічні інтелектуали).

«Істина», про яку йдеться Фуко, це той самий предмет віри, про який ми говорили вище; вона є сукупністю процедур, упорядкованих так, щоб виробляти, легітимувати, вводити в обіг висловлене владою, «режимом істини». Дозволю собі знову послатися на Фуко («Політична функція інтелектуала»), щоб визначити основні характеристики «політекономії істини»: «Істина міститься у вигляді наукового розуму в інститутах, що її виробляють; вона знає постійної економічної та політичної стимуляції; <...> вона є об'єктом безконежного розповсюдження і споживання у різноманітних формах <...>; її виробляють і передають <...> під контролем кількох великих політичних і економічних інститутів (університет, армія, література, ЗМІ), і, нарешті, вона є призом будь-якої політичної суперечки й суспільного протистояння (ідеологічної боротьби)». Тому докка «специфічного» інтелектуала передбачає пошук можливості встановлення іншої «політики істини»: відмовитися від впливу на свідомість людей і уможливити відділення влади істини від форм гегемонії – економічної, суспільної, культурної.

Вже в Радянському Союзі до партикулярних інтелектуалів можна було віднести Андрея Сахарова. Однак традиція інтелігенції була ще визначною. Після розвалу Союзу та зі зникненням інтелігенції, здавалося б, мала настати пора специфічних інтелектуалів. Однак не настала.

В Україні, на мою думку, відбулися надзвичайно цікаві для соціальних фі-

лософів і соціологів культури події. Замість виходу специфічних інтелектуалів до центру символічного виробництва у нас зникли умови існування відкритості університаріїв та вільної інтелектуальної журналістики. Основними культурними «капіталістами» стали циніки.

Перш ніж розібрати, хто творить докси в Україні, я хотів би коротко зупинитися на умовах існування інтелектуалів: університеті та засобах масової інформації. Впродовж останнього десятиріччя в Україні розвинулися дві тенденції, що походять із практик радянської доби. Перша – повна підконтрольність університету державному апарату. За незалежності вона зміцніла: політичний активізм студентів і молодих викладачів зійшов нанівець, залежність університаріїв від державного фінансування посилилася обернено пропорційно до зростання заробітної платні, надання наукових ступенів стало на порядок забюрократизованіше й менш раціональне. НАНУ із її мережею інститутів зосередила увагу на збереженні кількох центрів точних і природничих наук, існування яких колись може стати основою для відновлення науки в Україні. Однак ця стратегія занадто ризикована: одночасно відбувається занепад суспільно-гуманітарного сектора Академії. Дисципліни, що утримують можливість зміни «режиму істини», стали заручницями такої політики, а це позначилося на університетських інтелектуалах, повага до яких визначається повагою до Науки загалом. Власне дослідницький капітал університаріїв, як представників суспільно-гуманітарних дисциплін, так і точних і природничих наук, втрачено, а тому й можливість бути спеціалістом залишається проблематичною. Ані університет, ані Академія наук не створюють можливості розвитку наук, обмежуючись освітніми послугами, збереженням залишків радянської науки та впливом (зазвичай невеликим) на розподіл наукових регалій. Отож, у науці інтелектуали є, а спеціалістів дедалі меншає.

Друга тенденція: від радянських журналістів вимагалось насамперед «політичної грамотності», й університетська освіта покликана була прищепити їм, на додачу до суворої цензури в радянських ЗМІ, звичку до самоконтролю. Тодішні факультети журналістики, обробляючи студентів ідеологічно й даючи певний філологічний вишкіл, історією та філософією їх надто не «гнобили» (власне, цих дисциплін і не було в «меню» тогочасної освіти). Кого нині готують «журфаки», окреслити в академічних термінах так само важко. Як кажуть самі журналісти, навчання стає перешкодою для їхнього професійного розвитку вже з третього курсу, прищеплюючи зневагу до університаріїв узагалі та певне переконання у власній спроможності бути «інтелектуалом».

Я не хочу тут обговорювати, чи є для нього підстави. Моє завдання – вказати на це як на причину, що зашкоджує спілкуванню двох частин, із яких мала скластися спільнота специфічних інтелектуалів. Факт той, що у нас немає умов для існування потужного інтелектуального виробництва у той спосіб, на який можна було б очікувати після розвалу Союзу. «Фран-

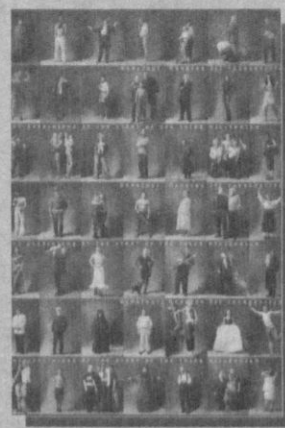
цузький варіант» став у нас неможливим. За всієї поваги до французьких мислителів, їхні роздуми про стан інтелектуалів завжди були формулюванням вимоги, а не констатацією фактів. Формула – перехід від одного типу інтелектуальної діяльності до іншого – працює в Україні в дуже незвичайний спосіб. На початку незалежності ті з ідеологів, хто встиг зорієнтуватися, мусили створювати нові соціальні реальності й символи віри. Ця тенденція – завдяки високій соціальній мобільності в першій половині 90-х років минулого століття – стала панівною лінією інтелектуального розвитку в Україні.

Взяв гору тип інтелектуалів, якого я назвав би «інтелектуали-циніки», бо сфера їхніх переконань сформувала особливий ринок символічного виробництва й обміну. Ця особливість полягає у створенні невіри, апатії та загального цинізму. Скажімо, ці інтелектуали підхопили міт про незалежність і довели до стану, коли найпопулярнішим політиком є президент сусідньої держави. «Соборність» стала неподільністю влади «гаранта», що скрізь призначає намісників, і переважна більшість громадян на покірних територіях не має жодних претензій. Віру в основні інститути демократії – вільні вибори, делегування представників до парламенту, сплату податків для забезпечення суспільних потреб, незалежний суд – підірвано настільки, що нове покоління «П» (цього разу – «Пива», а не «Пепсі») вважає за найголовніший прояв громадянської активності уболівання за «Динамо» (або іншу плеємно-регіональну команду). Мета цинічних інтелектуалів – панування та прибуток, а їхній метод – «забруднення» ідеалів, нищення підстав для суспільного консенсусу.

Панування цього типу інтелектуалів надзвичайно симптоматичне. Воно засвідчує встановлення сталої суспільної архітекτονіки, де довіра – незначна за кількісними показниками, але єдина, що залишилася, – належить саме цим інтелектуалам. Чим цинічніша їхня заява, тим більше вона прихильє громадян. Думки (якщо можна назвати цим словом ті процеси, що відбуваються у їхній свідомості) людей цинічної епохи пульсують в унісон.

Цинічні інтелектуали панують і в академічних установах, що їх чомусь в Україні називають університетами та академіями, і в інформаційних центрах, що зветься незаслужено еротично: «органи масової інформації».

Вплив циніків дається взнаки і в середовищах нечисленних, випадкових для України специфічних інтелектуалів – вони розбиті на регіональні тусовки, розведені на ворожі мовні табори і не мають особливого впливу на ситуацію в країні. Вони так само перебувають під впливом тої інтелектуальної докси, що панує в Україні. Однак зв'язок із закордонням – для кого з Європою, для кого зі Штатами, для кого з Росією – дозволяє рефлексувати про власні проблеми не стільки завдяки критичному аналізу «режиму істини», скільки через порівняння з іншим наявним. Це порівняння, зрештою, приводить до появи критичної настанови, яка єдина може створити умови для спілкування інтелектуалів; створення іншого, альтернативного інтелектуального дискурсу, що зможе конкурувати з циніками на ринку символічного виробництва. □

Українці
Початок III тисячоліття
Фотопроект Ігоря Гайдая
[Київ, 2003]

128 портретів українців названо «груповим портретом» України. А ще – її «родинним портретом». Родина дуже велика, й оці її представники лише випадково опинилися перед об'єктивом, представивши собою частину множини у її відкритості, бо цілісно таку множину представити важко, а чесніше кажучи, й неможливо. Бо навіть якщо уявити собі утопічну ситуацію, коли під час якогось великого проєкту, який міг би називатися не «перепис», а радше «візуалізація» населення, фотокамера (ні! численні фотокамери!) схопить об'єктивом усіх на теренах країни, як тоді «відсканувати» присутність їх, українців, десь по світі? Втім, у колекції Ігоря Гайдая є й ті, які не мешкають тут постійно, але так чи інакше присутні тут (один із них, Григорій Грабович, присутній у Гайдаєвому альбомі ще й своєю передмовою до нього). Отож ця множина українців початку III тисячоліття не обмежена географічним простором. Не обмежена вона й тимчасовою присутністю сфотографованих осіб (а також осіб, які могли би бути сфотографовані). Проте, всі вони – причетні – у найглибшому значенні цього слова. Вони причетні до України і до українського – культури, побуту, буття – хоч ким вони є за походженням, мовою та громадянством.

Повертаючись до самого альбому-каталогу, згадаємо, що спочатку була студія. Адже перша фотографія – це порожній простір, який зараз наповниться присутностями, наповниться рухами, миготінням облич і жестів, який сам відійде на другий план, аби вони, всі ці причетні люди, були увиразнені. І тоді вони – хто в зручній для себе позі, а хто й ні – дозволять Гайдаєвій фотокамері привласнити якусь їхню мить. Однак про студію так просто забути важко. Ця відсутність надто промовиста: вона провокує постійно оцінювати їх – без тла, без контексту; постійно замислюватися над тим, якою присутністю, заповнено простір цієї миті? Порожня студія – це можливість бути: якимсь чи якоюсь.

Окрім цього, є ще одна сталість: посмішка. Вона залишається, не лише тому, що кожному десь у підсвідомості звучить: «Посміхніться, вас фотографують!». Посмішка – звернення. До фотографа? Мабуть, ні. Посмішкою ці люди (і часто несвідомо!) торкаються кожного, хто дивитиметься їх зображення. Фотографія започатковує комунікацію сама.

Фотографії – чорно-білі. Цей мінімалізм також свідчить про бажання створити «стерильну» ситуацію. І бути в ній – це просто бути, а от як це – кожен вирішує по-своєму. І навіть тоді, коли первинне тло – вулиці міста чи села – фотограф усунув, експеримент триває: на пленері все одно «зручніше», аніж у «ячейці» студії.

Розмаїта родина, 128 портретів, а от скільки там осіб – точно ніколи не порахуєш. Одне слово, їх більше. Їх – множина.

Світлана Мамвієнко